

*Буруковська Н. В.,**кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін**Київського університету права Національної академії наук України*

ДО ВИТОКІВ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ЗЛОЧИН» В АНТИЧНІЙ ГРЕЦІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті зроблена спроба проаналізувати витoki формування та еволюції поняття «злочин» в добу античної філософії, яке давньогрецькими мислителями найчастіше ототожнювалось з порушенням будь-якої моральної норми та проявом асоціальної поведінки індивіда.

Ключові слова: асоціальна поведінка, відповідальність, закон, злочин, «Логос», «номос», покарання, принцип таліону, справедливість, «фізис», філософія злочину, «Хаос».

Постановка проблеми. Людина, за визначенням сучасних вчених, є біосоціокультурною істотою, яка єдина з-поміж живих організмів має свідомість і, відповідно, усвідомлено існує в цьому світі (частково дистанціюючись від світу завдяки свідомості, сприймаючи цей світ як щось зовнішнє), створюючи певні правила поведінки у межах власного співтовариства. За словами давньогрецького філософа Арістотеля Стагірита, людина єдина з-поміж інших живих істот наділена мовою, вибудовує свій власний світ символів, в середині якого вступає у відношення із своїм минулим, з речами та іншими людьми, на підґрунті якого і може бути побудоване будь-яке знання про світ, будь-яка культура, а також певна правова система.

Отже, людина – одночасно є і творцем, і бунтарем, і революціонером, і винахідником, який підкорив навколишній світ собі завдяки своїй волі, свавілля особистого та соціального. Відчуваючи себе володарем світу, людина володарює в ньому та диктує свої норми поведінки, правила, цінності. Як відомо, будь-яке володарювання призводить до переплетіння добра та зла, високих помислів й обачливих злочинів.

Викладення основного матеріалу. Однієї з характерних рис людини є дія. Людина діє, виходячи із своєї здатності до усвідомлення та пізнання світу, а також відповідно до оцінки зробленого нею самою. Пристосовуючи світ під себе, згідно своїх матеріальних і духовних потреб, людина в межах власних ціннісних орієнтацій завжди знаходиться в середині дії двох протилежних за своєю сутністю полюсів – добра і зла, вчинка та злочина. І ця межа є досить тонкою. За висловом Г. Захарченко, «Добро та зло – не пара, і скільки би ми не намагалися вивернути зло, добра ми не побачимо. Зло не є протилежною стороною добра, а добро – не протилежна сторона зла. Це означає, що не існує межі між ними. Звідси усі спроби розвести добро та зло, норму та злочин носять достатньо умовний, породжений соціальним ладом і політичними відносинами характер» [1, 2].

Правова система майже кожної країни світу сформувала своє уявлення про злочин, втілюючи його в нормах та приписах кримінального законодавства. Як правило, визначення поняття «злочин» в кримінальному праві є чітко зафіксованим та обмежено визначеним. Так, в межах кримінального законодавства України, поняття «злочин» визначається ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України як «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» [2]. Відсутність однієї з п'яти ознак, прописаних в ч. 1 ст. 11 КК України, чітко відмежовує поняття «злочин» від поняття «незлочин», за яке, відповідно до українського законодавства, не передбачена кримінальна відповідальність. Однак й таке відмежування можна визначити як «соціально умовне», хоча й імперативне за своєю сутністю.

На якому етапі свого розвитку людство зіштовхується з поняттям «злочин»? Коли було скоєно перший злочин? Коли поняття «злочин» набуло кодифікованого вигляду? Чи завжди асоціальну поведінку індивіда кваліфікували як «злочин»? Усі ці та ряд інших питань потребують не тільки чітко визначеної юридичної оцінки, а й ґрунтовно-філософського осмислення.

Для того, щоб зрозуміти філософські витoki поняття «злочин», слід звернутися до історії стародавніх цивілізацій, зокрема, грецької. Саме давньогрецька цивілізація має міфологію з так званим «людським обличчям», оскільки боги-олімпійці, на відміну від слов'янських ідолів, не пояснювали явищ природи, а відповідали за різні галузі людської життєдіяльності та мали здібності до яскраво виражених емоційних почуттів і поривань, відрізняючись від людей, за висловом давньогрецького філософа Піфагора, «лише за ступенем могутності».

У скарбниціях європейської та світової культур найвідомішими залишаються міфи Стародавньої Греції. У цих міфах, як і в міфах інших цивілізацій та культур, присутній шар, з яким пов'язано усвідомлення цінностей буття, починаючи із періоду створення світу, до надбання людством культурно-цивілізаційних ознак діяльності (право, закон) й різного роду практичних навичок і вмінь.

Саме становлення міфів як регулятивів соціуму підкреслює процес переходу від «Хаосу» до «Порядку» («Логосу») і створює певні рівні свободи: необмеженої для верховних богів, обмеженої з «блискавками» відчайдушної діяльності для героїв і загрози та рабської покірності для людей. «Після повної перемоги Зевса над титанами земний і божественний світи, немовби народжені знов, змінилися найдивнішим чином. На землі й на небесах запанували закон і порядок, почали розвиватися науки, мистецтва й ремесла, встановлюватися закони моралі

та права. ...Віднині життя на землі стає впорядкованим, відкриваючи нові сторінки своєї історії» [3, 20].

Перші філософи, обґрунтовуючи дане положення, вводять у філософію поняття «Логос». Так, давньогрецький мислитель Геракліт Ефеський, виходячи з відомого принципу «все тече, все змінюється», досить близько підійшов до розуміння діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей, стверджуючи, що в процесі вічних змін єдине складається з протилежностей, а протилежності об'єднуються. Основою ж цієї єдності та всього світового порядку – Космосу (так ласкаво називали світ давні греки) – Геракліт вважав «живий вогонь», а першоосновою людських порядків і законів – божественне слово («Логос»). Людські закони, на думку філософа, мають відповідати «Логосу» і впорядковувати життя держави – бути її «стінами». Так народжується одна із перших наукових дефініцій стосовно законів людського співіснування, що відділяє божественне, природне право («фізис») від позитивного, людського, писаного, «умовного» права («номос»).

Завдяки поняттю «Логос» впродовж тривалого часу стародавні греки намагалися впорядкувати Космос-світ, державу-поліс, людину-мікрокосм, культуру-цивілізацію, міфологію-релігію тощо. Саме поняття «Логос» є першим світоглядним «центризмом» класичної філософської традиції.

На основі міфології виникає й давньогрецький театр, головним жанром якого є трагедія. У центрі грецької трагедії (Есхіл, Софокл, Евріпід) зіткнення сил порядку («Логосу») із руйнівними силами («Хаосом») та, як правило, загибель головного героя.

Ф. Ніцше визначив ці дві протилежні сили як аполлонівський та діонісійський початки. Аполлон постає як уособлення усього світлого, розумного, впорядкованого й гармонійного, який протегував мистецтву, моралі, закону, державності. Діоніс символізував темний, хаотичний, безумний, руйнівний першопочаток буття (знов-таки, метафізична протилежність «Логосу» та «Хаосу»). Якщо Аполлон був творцем цивілізованого існування, що мало підкорюватися соціокультурним нормам полісу, то Діоніс був заступником виноробства, на його честь влаштовувалися багатоденні свята, під час яких багато із звичайних заборон відмінялися.

На думку В. Бачиніна, «Антитеза аполлонівського та діонісійського початків мала глибокий антропологічний зміст. В особі давнього грека явно знаходили своє відображення обидва протилежні модуси. Аполлонівський початок змушував його прагнути до гармонійних відносин із Космосом, соціумом, державою і підкоряти свою поведінку різноманітним соціокультурним нормам, прагнути до дотримання міри та правила «золотої середини».

Що ж стосується духу діонісійства, то він проявлявся як негативно орієнтовна трансгресивність, що спрямовує до подолання заборон, порушення норм, дестабілізації соціального порядку, скоєння злочину» [4, 12-13].

У центрі давньогрецької трагедії зазвичай знаходилася людина, яка порушила фундаментальні принципи аполлонівського номосу, оскільки основною темою багатьох драм батьків грецької трагедії – Есхіла, Софокла та Евріпіда – були злочин і покарання. Злочини поділялися на два типи – «божественні» та «людські» – найчастіше дії людини, що відповідали нормам «божественного» права,

одночасно могли порушувати норми права «людського», й навпаки. Саме такий розподіл права стимулював становлення в Давній Греції правової системи та створення позитивного законодавства. Позитивний закон зазвичай ототожнювався із злочином. Давній світ, покарання в якому найчастіше ґрунтувалося на принципі талона («око за око, зуб за зуб»), будувалося на антиномії «залежання-покарання», що, в свою чергу, сприяло зародженню цивілізації, розвитку цивілізаційної культури та створенню позитивних правових норм.

Відповідно до легенд Стародавньої Греції, першим злочином в її історії вважається вбивство царем Коринфа Едіпом свого батька – царя Фів – Лая, що описане Софоклом в однойменній трагедії. Це твір про рок та свободу, про вчинок, який став злочином. Софокл зауважує, що свобода людини полягає не в тому, щоб робити те, що забажається, а в тому, щоб приймати на себе відповідальність навіть за те, що вона робити не збиралася. Саме таким виступає головний герой трагедії – цар Едіп. Він не є звичайним злочинцем. Йому притаманні такі людські якості, як благородство та порядність. Однак ним скоєно два найстрашніші злочини – вбивство батька та кровозмішення. І навіть його незнання про те, що цар Лай був його батьком, а цариця Іокаста – матір'ю, не звільняє Едіпа від відповідальності (відгос подібного сприйняття понять «злочин» і «покарання» можна послідовно віднайти практично у всіх правових системах сучасності, де «незнання законів не звільняє від відповідальності»).

Можна говорити про те, що Софокл вперше в історії становлення правової думки порушує принцип таліону, оскільки покарання Едіпа значно перевищує масштаби злочинів, скоєних ним. Перед читачем постає більш суворая модель відплати за діяння. Однак слід зважати на те, що й діяння молодого царя Едіпа так само неоднозначне і злочином його можна назвати лише умовно. З одного боку, він вбив рідного батька та одружився на власній матері, з іншого, він не планував скоєння цих злочинів. Обидва ці твердження є одночасно істинними. Таким чином, в межах давньогрецької трагедії зокрема, та філософсько-правової системи взагалі, виникає одна із перших морально-правових антиномій.

Наступним етапом розвитку філософії злочину були досягнення представників софістичної школи Давньої Греції, які в умовах так званої «афінської полісної демократії» одночасно виконували функції як прокурорів, так і адвокатів.

Один із найпомітніших представників софістів – Протагор – вважав саме людину, людську особистість «мірою всіх речей, тих, що існують, і тих, що не існують». Ця міра, за Протагором, є відносною, оскільки «знання, набуті через відчуття, різняться в різних людей». Отже, абсолютне знання є неможливим, бо про будь-який предмет чи явище можуть існувати дві суперечливі думки; істина ж у знанні є поняттям відносним, залежним від знань і сприйняття певного індивіда.

Відповідно до цього, наголошує мислитель, не існує й єдиного поняття права й закону, оскільки різні уявлення про закон існують як у окремих індивідів, так і в окремих народів. Мірилом же закону має виступати держава, влада якої сама має вирішувати, що є справедливим, а що – ні. Звідси походить Протагорова теза про рівність усіх людей

перед державою та її владою – «державною мудрістю».

Серед молодшого покоління софістів з'явилися і якісні нові погляди на державу та право як соціальне явище. Філософ другої половини V ст. до н.е. Фразімах стверджував, що в основі державної влади є єдиний принцип – вигода й користь сильнішого. Таким чином, реальну силу має той, хто перебуває при владі, а будь-яка влада, встановлюючи закони, оголошує їх справедливими. У вченні Фразімаха вперше в Стародавній Греції було викладено авторитарну концепцію закону.

Яскравою віхою в розвитку розуміння понять «закон» і «злочин» у межах державно-політичних учень Стародавньої Греції стали два відомі твори великого афінського мислителя Платона – «Держава» та «Закони», у яких він висловив свої погляди на державний устрій та законотворчу діяльність.

Перший з цих творів (як і більшість Платонових філософських праць), написаний у формі діалогу між учителем Платона – Сократом (від імені якого виступає автор) і софістами; предметом суперечки є питання, кому слід правити державою. Слідом за Сократом, Платон критикує «неправильну» афінську демократію та пропагує «аристократію мудрих»: якщо софісти вважають, що керувати державою може кожен громадянин, то Сократ (у творі Платона) обстоює принцип правління тільки «мудреців», «корманчів», «філософів». У цілому ж, говорить він, у державі кожен громадянин має бути частинкою одного цілого, знаючи при цьому своє місце та справу.

Основною метою ідеальної держави Платон проголошує «щастя для всіх», а також єдність і однодумство всіх членів суспільства, досягнуті «або переконанням, або силою». Головною засадою «щастя для всіх», на думку мислителя, є стосунки, базовані на піфагорійському принципі «кожному своє»: кожен робить свою справу, ніхто не привласнює чужого та не втрачає свого. Держава суворо регламентує всі трудові, побутові й сімейні питання, не допускає крайніх форм бідності і багатства – як можливої причини суспільного розколу та протистояння.

Другий, дещо конкретніший, утопічний проект ідеального державного устрою Платон подав у іншій своїй праці – «Закони», де провідною ідеєю є божественне панування як над всесвітом, так і над людиною. Люди не можуть знати мети богів, оскільки «не благо існує для людини, а людина для блага». Водночас, оскільки людина має власну душу, вона певною мірою вільна; проте, не знаючи божественної мети та вважаючи «щастям» і «благом» тільки задоволення особистих потреб, людина несвідомо чинить зло й сама страждає від нього. Через те, вважав Платон, у ідеальній державі всі галузі життя й діяльності людини мають бути регламентовані законами найжорсткішим чином.

Як видно вже із назви праці, помітне місце Платон приділяє законам, яким мають підкорятися і правлячі кола держави (крім ради мудреців, які самі є «вартівими» законів). Громадяни повинні не тільки слухатися законів, а й шанувати їх. «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили й знаходиться під будь-якою владою. Там, де закон – володар над правителями, а вони – його раби, я вбачаю спасіння держави й усі ті блага, що їх можуть дарувати державам боги» [5, 204], – наголошував філософ.

Злочин, на думку мислителя, укорінений у недоскональній природі самої людини. Розглядаючи людину з позиції

так званого «антропологічного дуалізму», філософ приходить до висновку, що злочин має під собою матеріальне підґрунтя. Людина, яка складається відразу із двох частин, – матеріального тіла, що підвладне пристрастям, та ідеальної душі, яка стає досконалою лише за умов «доброто» виховання державою, – завжди прагне до «задоволення» та «страждання». «Коли люди досліджують закони, практично весь розгляд обертається навколо задоволення й страждань як в державному житті, так і в приватному» [6, 106], – зазначав Платон. Отже, будь-який законодавець досліджує те, в чому особисто в нього є потреба, оскільки як вже зазначалось вище, людина із дуалістичною від природи натурою з дитинства має відразу два відчуття: «задоволення» й «страждання», які впродовж життя трансформуються відповідно у «чесноти» й «порок», які в свою чергу й є поштовхом для формування соціально неприйнятною поведінки людини.

Саме тому побудову будь-якої «ідеальної» держави в цілому Платон вважав можливою, проте малоімовірною та нетривкою, оскільки одвічні вади людської природи (зокрема, піддатливість різноманітним негативним впливам) врешті-решт призвели б до її падіння.

Правове вчення ще одного визначного давньогрецького мислителя – Арістотеля Стагірита – значною мірою пов'язане з його поглядами на сутність людської душі. Як душа поділяється на «розумну» і «нерозумну» частини, так і добродієності (залежно від домінування тієї чи іншої частини душі) бувають «діяльні» і «споглядальні». Відповідно до цього справедливості, як одна з головних чеснот, також поділяється на «розподільну» (діяльну) і «порівняльну» (споглядальну). «Розподільна» справедливості виявляється під час розподілу всього між людьми за їхніми чеснотами; «порівняльна» – у сфері обміну. Уособленням обох видів справедливості в політичній сфері є право – норма регулювання стосунків людей у межах держави.

Політичне право, за Арістотелем, має поєднувати в собі риси як «фізису» (природного права), так і «номосу» (умовного писаного права). Природне право, наголошує філософ, – це право, яке всюди має однакове значення та не залежить від визнання; умовне (писане) ж право – це право, яке не може змінюватися без істотної різниці після його фіксації. До умовного права, за Арістотелем, належали закони (як «писані», так і «неписані», зокрема правові звичаї) та загальні договори.

Головним критерієм якості будь-якого закону є його відповідність праву та справедливості. Закон по суті є втіленням права та запорукою його дотримання. Розрив між законом і правом, наголошує Арістотель, перетворює закон на засіб деспотії (насильства), а державу – на тиранію, яка, за словами філософа, суперечить самій ідеї права.

Закон, за Арістотелем, має бути розумною альтернативою «пристрасті», тобто «тваринному елементу», який «збиває з істинного шляху правителів, хоч би вони й були найкращими людьми». Закон – це свого роду настанова людині до розумного і справедливого способу дій, до добродієності й справедливості. Для людей, у яких «тваринне» (пристрасне) переважає над «розумним», закон передбачає покарання, оскільки «пристрасть підкоряється не переконанням, а тільки силі». Поєднання в законі «розуму» і «сили», таким чином, робить його основним за-

собом впливу на всіх членів політичної спільноти (як моральних, так і аморальних). «Для суспільного виховання потрібні закони, а для доброго виховання – добрі закони», – підкреслював філософ.

Держава у Арістотеля, як і у Платона, є еталоном справедливості – природної організації людського співіснування, і порушення його законів є протиріччям людини своїй натурі. Разом з тим, філософ вважає загальними константами й інші якості людини: заздрість, злість, нахабність, користоловство, підлість тощо. Саме ці якості людини примушують її порушувати закони, ставлячи під загрозу цілісність держави. Основними соціальними умовами злочину, за Арістотелем, є недосконалість законодавства, тенденція до деградації будь-якої держави.

Своє бачення ідеального державного устрою Платон формував у відповідності до піфагорійського принципу «міри», тобто «доцільності» та «відповідності», які є характерними для природних процесів. Арістотель, який більше схилився до антропології, вважаючи, що людина – політична тварина, визнавав державу природним утворенням, відповідним людській природі.

Висновки. Античний період в історичному розвитку вчень про державу і право став початком формування юриспруденції як самостійної правознавчої наукової дисципліни, а також періодом закладення основ сучасного розуміння таких базових понять, як соціальна справедливість, природне і позитивне право, злочин та покарання тощо. Різноманітність форм державно-політичного устрою цього періоду (монархія, аристократія, демократія) сприяла широті поглядів тогочасних мислителів на державно-правові питання й проблеми, висуненню різних концепцій сутності держави як суспільного інституту.

Взагалі для доби Античності характерними були наступні ідеї: співвідношення конкретних правових систем із загальнолюдськими засадами справедливості й моралі та вдосконалення на цій основі категорії соціальної справедливості; часто ототожнення позитивного закону із злочином. Будь-яка асоціальна поведінка індивіда в античній Греції (порушення моральних норм, тобто звичаєвого права) сприймалася як злочин проти божественного порядку, злочин проти справедливого устрою держави.

Література:

1. Захарченко Г. Философия преступления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.proza.ru
2. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-І. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Мифы и легенды народов мира / пересказ Ю.С. Пернатъева. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2011. – С. 20.
4. Бачинин В.А. Философия преступления (конспект лекций) / В.А. Бачинин. – С.-Пб.: Издательство Михайлова, 2000. – С. 12-13.
5. Платон. Законы. / Платон. Собрание сочинений в 4 томах. Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса; Пер. с древнегреческого. – Спб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, «Изд-во Олега Абышко», 2007. – Т. 3, Ч. 2, – С. 204.
6. Там само. – С. 106.

Буруковская Н. В. К истокам понимания понятия «преступление» в Античной Греции: философско-правовой анализ

Аннотация. В статье сделана попытка проанализировать истоки формирования и эволюции понятия «преступление» в эпоху античной философии, которое древнегреческими мыслителями часто отождествлялось с нарушением любой моральной нормы и проявлением асоциального поведения индивида.

Ключевые слова: асоциальное поведение, ответственность, закон, преступление, «Логос», «номос», наказание, принцип талиона, справедливость, «физис», философия преступления, «Хаос».

Burukovska N. To sources of understanding of the concept «crime» of Ancient Greece: philosophical and legal analysis

Summary. The sources of formation and evolution of the concept «crime» during the epoch of Antic philosophy which was often identified by Ancient Greek thinkers with violation of any moral standard and manifestation of asocial behavior of the individual is made attempt to analyze in this article.

Key words: asocial behavior, amenability, law, crime, «Logos», «nomos», punishment, lex talionis, equity (justice), the philosophy of crime, «Chaos».